

Засновник

Академія правових наук України

Редакційна колегія

Ю. П. Битяк, д-р юрид. наук, проф. (головний редактор); **Л. М. Герасіна**, д-р соц. наук, проф.; **Ю. М. Грошевий**, д-р юрид. наук, проф.; **В. П. Колісник**, д-р юрид. наук, проф.; **Д. В. Лук'янов**, канд. юрид. наук, доц.; **М. І. Панов**, д-р юрид. наук, проф.; **О. В. Петришин**, д-р юрид. наук, проф.; **П. М. Рабінович**, д-р юрид. наук, проф.; **М. Я. Сегай**, д-р юрид. наук, проф.; **О. Ф. Скакун**, д-р юрид. наук, проф.; **О. В. Скрипнюк**, д-р юрид. наук, проф.; **Чапала Г. В.**, канд. юрид. наук (відповідальний секретар); **І. В. Яковюк**, канд. юрид. наук, доц. (заступник головного редактора)

Видавець

Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування
61002, Харків, вул. Чернишевська, 80
Тел. 700-36-69

Видавництво

«Право» Академії правових наук України
61002, Харків, вул. Чернишевська, 80
Тел. 716-45-53

© Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування, 2007
© Видавництво «Право», 2007

І. В. Яковюк, кандидат юридичних наук, доцент, заступник директора НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРН України з наукової роботи

Правова культура в умовах глобалізації та європейської інтеграції

Глобалізація — це макромасштабний, багатоплановий і внутрішньо суперечливий процес нарощування загального в елементах світових економічної, соціальної та правової систем¹. Наприкінці ХХ ст. вона охопила не лише економічну, політичну, соціальну, правову та інформаційну сфери суспільного життя, але й набула гуманітарних, філософсько-світоглядних, морально-етичних аспектів свого виміру. Безпосередньо впливаючи на свідомість як окремого індивіда, так і суспільства в цілому, глобалізація отримала всеосяжний і незворотний характер. Її сутність полягає в інтеграції різних сфер соціального життя країн на основі цивілізаційних стандартів, які визначаються західною системою цінностей² і розглядаються

¹ Див.: *Поленіна С. В.* Право и глобализация // Правовая система России в условиях глобализации: Сборник материалов «круглого стола» / Под ред. Н. П. Колдаевой, Е. Г. Лукьяновой. — М.: «Ось-89», 2005. — С. 10.

² Ціннісною основою глобалізації виступають такі конституційні цінності сучасної демократії, як права і свободи людини, соціальна справедливість і рівність перед законом, соціальна правова держава, поділ влади, політичний, ідеологічний і економічний плюралізм тощо. Див.: *Бондар Н. С.* Современный конституционализм — основа правовой глобализации // Правовая система России в условиях глобализации. — С. 41.

як невідмінна умова функціонування і розвитку демократичного суспільства і держави.

Глобалізація має об'єктивний характер. Інтернаціоналізація виробництва, поглиблення розподілу праці, науково-технічна революція і створення світового інформаційного простору завжди розглядалися як фактори, що обумовлюють її виникнення та розвиток. Нині до них додалася неспроможність суверенних держав самостійно ефективно вирішувати такі важливі проблеми, як забезпечення захисту прав і свобод людини, боротьба з міжнародним тероризмом і наркобізнесом, розв'язання екологічних проблем тощо. Все це внесло суттєві зміни в стереотипи політичної та правової свідомості і обумовило потребу в переосмисленні багатьох усталених правових догм.

Так, аналізуючи тенденції розвитку державності в другій половині ХХ ст., деякі науковці доходять висновку, що суверенітет національних держав поступово втрачає свою актуальність внаслідок поширення транснаціональних мереж глобального капіталізму і постсучасної культури¹. Але насправді суспільство почало набувати транснаціонального характеру ще на етапі становлення громадянського суспільства, відчуваючи свою культурну приналежність не лише до конкретної європейської країни, але й сприймаючи себе як частину таких спільнот, як «християнство», «Європа», «Захід» тощо. Розвитку транснаціональних відносин сприяли такі культурні артефакти минулого і сьогодення, як «реалістичний роман», «вікторіанський стиль», «модернізм», джінси, рок-музика, «мильні опери» тощо². Процесу єднання країн Заходу побічно сприяла і «холодна війна» – добровільно погодившись на залежність від США в питаннях оборони, європейські країни суттєво знизили витрати на військові потреби і перестали розглядати одна одну як потенційного ворога.

Цілком закономірно, що проблема глобального контексту щодо розвитку суспільства, держави і права посіла важливе місце

¹ Див.: *Манн М.* Нации-государства в Европе и на других континентах: разнообразие форм, развитие, неугасание // *Нации и национализм* / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; Пер. с англ. и нем. – М.: Праксис, 2002. – С. 381.

² Там само. – С. 385.

в дослідженнях філософів, політологів, юристів, внаслідок чого виникає глобалістика як самостійний напрямок наукових досліджень. Хоча дискусії з приводу її статусу і предмета тривають¹, не викликає сумнівів, що вона суттєво впливатиме на подальший розвиток суспільних наук у цілому й юридичної науки зокрема.

Слід наголосити, що глобальний підхід до вивчення держави і права не повинен зводитися лише до дослідження можливості та доцільності формування єдиного мегасуспільства, світового уряду і права. Ідея стосовно такого напрямку і мети розвитку людства має давню історію², проте вона ніколи не сприймалася однозначно позитивно. Викликає суперечки вона і сьогодні. Так, якщо одні науковці вважають, що формування світового правопорядку, який охоронятиметься єдиною державністю, є реальним засобом демократичного упорядкування суспільних відносин на міжнародному рівні на стадії глобалізації³, то інші оцінюють теорію світової держави і права з позицій «фантазмагорії» та «сюрреалізму», що нав'язані космополітичними ідеями⁴. Хоча сьогодні космополітичні погляди набагато популярніші за національні та цивілізаційні підходи, а життя дедалі більше характеризується, з одного боку, усуненням міжнаціональних, міжконфесійних, міжкультурних перешкод, а з іншого – зближенням і взаємопроникненням культур, формуванням міжкультурних співтовариств, збагаченням і розширенням простору правової культури, проте, не претендуючи на незаперечність своїх суджень, все ж зазначимо,

¹ Проблема глобального контексту достатньо ретельно була обговорена під час проведення у квітні 2004 р. в Інституті держави і права РАН «круглого столу» «Правова система Росії в умовах глобалізації і регіональної політики». Див.: *Правовая система России в условиях глобализации.*

² Див.: *Дудченко В. В.* Ідея «вселенського права»: до історії виникнення та обґрунтування // *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: Зб. наук. статей / За ред. Ю. С. Шемшученка, О. В. Кресіна.* – К.: ІДП ім. В. М. Корецького НАН України, Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, Київський університет права НАН України, 2006. – С. 211–214.

³ Див.: *Явич Л. С.* О философии права на XXI век // *Правоведение.* – 2000. – № 4. – С. 11–12.

⁴ Див.: *Марченко М. Н.* Миф о формировании мирового государства и права в условиях глобализации // *Вестник Московского университета. Серия Право.* – 2003. – № 2. – С. 16–17.

що проблема формування світової держави і права виглядає надуманою і передчасною.

З іншого боку, глобальний підхід до права не повинен вичерпуватися вивченням і тих державно-правових явищ, які раніше не входили до проблематики юридичної науки, або аналізом традиційних правових проблем під новим кутом зору. Правий А. Х. Саїдов, який вважає, що юридична глобалістика, яка виступає результатом взаємодії та діалогу правових систем сучасності, шляхом розробки нової гуманітарної методології дослідження державно-правових явищ покликана сприяти комплексному вирішенню проблем в усіх сферах суспільного життя¹.

На жаль, слід визнати, що вітчизняна правова думка значною мірою виявилася не готовою як концептуально, так і на рівні законотворчості сформулювати концепцію розвитку правової системи в умовах глобалізації та європейської інтеграції. У наш час, коли відбувається реальне зближення національних і етнічних культур, а в Європі створюється регіональна наднаціональна організація влади, яка прагне до загальноєвропейської ідентичності, вирішення цього складного завдання неможливе без комплексного дослідження правової культури як детермінанти розвитку будь-якої правової системи.

Створення єдиної правової культури як передумови становлення світового права, є недоцільним і недосяжним завданням. Право – це елемент культури, якій не властива однорідність і монолітність. Будь-яка правова система не є моністичною за своєю сутністю, їй властивий плюралізм, обумовлений наявністю в суспільстві різноманітних соціальних груп (національних, релігійних, політичних, професійних тощо), які мають свої власні уявлення про порядок і справедливість, систему цінностей, інтереси. Навіть за умови, що правова система відображає потреби більшості населення, все одно вона не відображатиме інтереси усіх соціальних верств і груп населення, які в цьому разі будуть нею незадоволені, а відтак виступатимуть відносно автономними джерелами формування правових субкультур, які мають допов-

¹ Див.: Саїдов А. Х. Юридическая глобалістика – новое направление правовых исследований // Правовая система России в условиях глобализации. – С. 32.

нити положення пануючої правової культури в їх власних інтересах¹.

А. В. Поляков справедливо вказує, що існує багато культур як схожих між собою, так і таких, що істотно відрізняються одна від одної або навіть несумісних між собою. Вони обумовлюють різні типи соціальності, а відтак і специфіку держави і права. Існування різних типів культур і форм соціальності об'єктивно призводить до формування різних правових систем, які можуть бути як сумісними, так і несумісними². Як наслідок спроба створення єдиної світової держави і права неодмінно призведе до «змішання різних культур, різноманітних історичних періодів, різних етносів в одному й тому ж самому місці, в один й той самий час, це змішання не складається в одну смислову картину, будучи гостро суперечливою і особливо криміногенною»³.

На сучасному етапі розвитку, як ніколи раніше, правові системи, взаємодіючи одна з одною, перебувають у процесі безперервного культурного обміну. При цьому прослідкувати конкретні види їхньої взаємодії інколи важко, оскільки взаємний вплив

¹ Про справедливість цього твердження свідчить досвід Росії. Після розпаду СРСР, у період президентства Б. Єльцина, активно розвивався процес самовизначення деяких національних республік, що відобразилося на правовій культурі не лише політиків, але й юристів, а відтак обумовило їхню позицію з проблем державного суверенітету, держави, федерації. Саме внаслідок цих процесів з'являється практика конституційного проголошення республік у складі Російської Федерації суверенними державами і відстоювання цього статусу в подальшому парламентами і конституційними судами суб'єктів федерації. Див., наприклад: *Нафиев С.* Вопросы конституционно-правового статуса Республики Татарстан в решениях Конституционного суда // Казанский федералист. – 2004. – № 2(10) <<http://www.kazanfed.ru/publications/kazanfederalist/n10/6/>>; *Ягудин Ш.* Государство – субъект федерации: проблемы теории и практики // Казанский федералист. – 2003. – № 3(7) <<http://www.kazanfed.ru/publications/kazanfederalist/n7/2/>>; *Ягудин Ш.* Вопросы государственности республик Российской Федерации в их конституциях // Казанский федералист. – 2004. – № 3(11) <<http://www.kazanfed.ru/publications/kazanfederalist/n11/7/>>.

² Див.: *Поляков А. В.* Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход. Курс лекций. – 2-е изд., доп. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 448.

³ *Луцев В. В.* Криминальная глобализация // Государство и право. – 2004. – №10. – С. 29.

правової думки далеко не завжди можна встановити в текстах законів, як важко подекуди встановити справжнє джерело тих чи інших ідей і новацій. Унаслідок рецепції зарубіжного права і одночасної трансляції власного правового продукту (теорій, юридичних текстів, процедур, правових конструкцій, юридичних формулювань і рішень, що втілилися в законах або їх проектах), а стосовно держав-членів ЄС ще й імплементації норм європейського права в національні системи права відбувається взаємопроникнення компонентів різних правових культур¹. Це сприяє як об'єктивному оцінюванню власного правового досвіду, так і створенню передумов для подальшого розвитку і удосконалення окремих елементів правової системи. В умовах правової глобалізації така фрагментарна правова аккультурація є явищем природним і здатна суттєво сприяти модернізації правової системи. Щоправда, тут слід наголосити на необхідності критичного підходу до процесу запозичення.

Правова культура, під якою ми розуміємо якісний стан правового життя суспільства, що характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом та рівнем правової свідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосовної практики, законності і правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини², є одним з важливих критеріїв ідентифікації національних правових систем.

¹ Див.: *Жалинский А., Рёрихт А.* Введение в немецкое право. – М.: Спарк, 2001. – С. 44.

² Див.: *Петришин О. В., Яковюк І. В.* Правова культура // Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – С. 246–247. Заслуговує на увагу також підхід М. Я. Соколова, який розглядає правову культуру як міру освоєння правових цінностей, що накопичені суспільством, і їх використання різними суб'єктами у правовій сфері. Дійсно, категорія «міра» дозволяє розкрити діалектичну єдність якісних і кількісних характеристик правової культури: в рамках певної міри кількісні характеристики об'єкта можуть змінюватися за рахунок ступеня його розвитку, не змінюючи при цьому його якості. У рамках міри об'єкт зберігає свою якість, тоді як вихід за її межі тягне за собою перехід до нового якісного стану, який може суттєво відрізнятись від попереднього або навіть бути протилежним йому. Див.: *Соколов Н. Я.* О понятии правовой культуры // *Lex Russica*. – 2004. – № 2. – С. 384–385.

Формуючись на менталітеті певного народу, вона набуває ознак етнічної та релігійної приналежності, особливостей правового світогляду, який проявляється як у правовій поведінці людини, так і у правотворчій, правозастосовній та інших видах юридичної діяльності, правовій освіті та науці, і зрештою надає певної неповторності правовій системі відповідної країни.

Правова культура — це процес творчості людини в сфері права і одночасно його результат, що характеризується створенням і утвердженням правових цінностей. Вона здатна розвиватися і вдосконалюватися завдяки її носіям (суб'єктам), які, створюючи, розвиваючи і зберігаючи правові надбання, самі перебувають під їхнім впливом. У правових цінностях і традиціях сконцентровано позитивний досвід попередніх поколінь, який дозволяє суспільству обрати оптимальний шлях подальшого державно-правового розвитку. Саме тому правова культура відображає нерозривну єдність минулого (історична традиція), сучасного стану правової системи і суспільних уявлень про її майбутній (бажаний) стан. При цьому розвиток правової культури, а відтак і правової системи в цілому, відбувається відповідно до цілей, які визначає її носії, і існуючих правових традицій¹. Безпосередня пов'язаність правової культури з історичною традицією не означає непорушність і незмінність останньої – поважаючи її, визнаючи і схвалюючи, суб'єкт одночасно вільний у питанні її зміни відповідно до потреб розвитку правової системи. З іншого боку, мають рацію ті дослідники, які зазначають, що за розмовами про необхідність реформування правової системи, її модернізації можуть насправді інколи приховуватися нігілістичні погляди на право. Відмова від правових цінностей, якщо вони дійсно є цінностями, відкриває шлях до руйнації правопорядку². Тоді як наступність у праві є

¹ На думку В. Акімової, традиція являє собою опорну конструкцію суспільства як соціального організму, що пронизує як загальнонаціональний, локальний, так і сімейно-родинний рівні. За своїм змістом і сутністю вона є стало рухливим ядром генетично успадкованого культурного коду, що вмонтований у багатопверхову конструкцію соціуму і підпитує його своїми життєдайними соками історичної пам'яті. Див.: *Акімова В.* Живительная сила традиции // *Зеркало недели*. – № 23 (652). – 16 июня 2007.

² Див.: *Соколов Н. Я.* О понятии правовой культуры // *Lex Russica*. – 2004. – № 2. – С. 391.

запорукою нормального функціонування механізму правового регулювання, відображенням зв'язку старого з новим, таким що тільки народжується в процесі безперервного розвитку правової системи.

Спроби пізнати оточуючу правову дійсність, дивлячись на неї виключно крізь призму традицій і цінностей чужої правової культури, забуваючи при цьому співставляти отримані результати з власними правовими надбаннями і напрямками розвитку, призводять, як правило, лише до трансляції чужих поглядів і стереотипів, а відтак не мають творчого характеру і нездатні збагатити національну правову культуру. Більш продуктивним є рівноправний діалог різних правових культур, який, з одного боку, допомагає подолати замкнутість і однобічність поглядів і підходів кожної з них, а з іншого – не спричиняє їх злиття, оскільки кожна зберігає свою органічну єдність, цілісність і неповторність. Зазначимо, що навіть цілеспрямована тісна взаємодія держав-членів ЄС з метою створення регіональної правової системи наднаціонального характеру досі не призвела до розчинення в ній національних правових систем або їх уніфікації.

Правові системи держав-членів ЄС сьогодні, як і до моменту утворення Європейського Союзу, піддаються чіткій індивідуалізації. Процес виокремлення національної правової системи передбачає, по-перше, вказівку на її приналежність до певної правової сім'ї (визначення ознак схожості), по-друге, визначення найбільш суттєвих особливостей (ознаки відмінності) і, по-третє, аналіз специфіки її взаємодії з іншими правовими системами (ознаки подолання чи посилення схожості або відмінності)¹. Відповідно до цієї схеми процес визначення самобутності правової системи, наприклад ФРН, розпочинається з її віднесення до континентальної системи права², що має принципове і вихідне значення для її ідентифікації. Далі, в рамках даної правової сім'ї німецьке право виокремлюється саме як права система ФРН³, а не право Фран-

¹ Див.: Жалинський А., Рёрихт А. Введение в немецкое право. – С. 20.

² Див.: Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти). – К.: ІДП ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 202

³ Про особливості німецького права див.: Жалинський А., Рёрихт А. Введение в немецкое право. – С. 22–23.

ції, Італії та інших країн, що входять до цієї групи і також мають свої відмінності. Нарешті, правова система Німеччини розглядається як результат тривалого спільного історичного розвитку низки німецьких держав і країн Європи¹.

Аналіз співвідношення права ЄС і національного права засвідчує, що, хоча передача окремих законодавчих повноважень Євросоюзу передбачена конституціями або чинним законодавством держав-членів, на практиці цей процес стикається з численними труднощами економічного, політичного і правового характеру, а тому як громадськість, так і національні уряди демонструють певну стриманість в імплементації правових норм ЄС у власну правову систему. Порівнюючи правові системи Німеччини і Нідерландів, професор Б. Рютерс приходять до висновку, що, по-перше, некритичне запозичення норм з чужої правової системи може зіткнутися в процесі правореалізації з культурними бар'єрами², по-друге, співпадіння очікувань суспільств європейських країн стосовно правового регулювання певної сфери суспільних відносин не означає використання однакових методів. Роль, яку держава і право повинні і можуть відігравати в механізмі правового регулювання, в Європі за своєю природою відмінні, оскільки законодавство і правова політика держави у відповідній сфері визначаються не лише раціональними міркуваннями, але й історичними національними традиціями, оцінками та іншими

¹ Механізм і зміст історичних умов формування будь-якої правової системи завжди неповторний. Так, формування німецького права обумовлювалося специфікою суспільних відносин; станом техніки і друкарської техніки; розвитком мови, здатністю до абстрактного і системного мислення; пануючим в окремі періоди розвитку релігійним і філософським мисленням; мораллю народу і його еліти; волею законодавця створювати нові закони з урахуванням права і традицій, що склалися історично; рецепцією римського права, що інколи протиставлялося власне германському праву, а пізніше запозиченням італійського і французького права. Див.: Жалинський А., Рёрихт А. Введение в немецкое право. – С. 24.

² Є доволі значне за обсягом коло питань (наприклад, дозвіл або заборона ефтаназії, гомосексуальних відносин, абортів, порнографії, застосування наркотиків тощо), з приводу регулювання якого в державах-членах ЄС існують відмінні, а інколи протилежні підходи, що унеможлиблює формування уніфікованої загальноєвропейської позиції.

іраціональними явищами, тобто фактично специфікою правової культури відповідного народу¹.

Загальновідомо, що правові системи держав-членів доволі стійкі до зовнішнього впливу. При цьому вирішального значення для збереження відмінності правових систем набувають юристи, оскільки багато в чому ідентичність правової системи забезпечується саме способом їх юридичного мислення як у процесі нормотворчості, так і під час правозастосовної та інтерпретаційно-правової діяльності².

Проблеми становлення правової системи об'єднаної Європи, забезпечення її ефективності обумовлені передусім відсутністю правової культури як цілісного явища, що базується на загальноєвропейській ідентичності. Попри те, що в преамбулі Договору, який запроваджує Конституцію для Європи, констатується наявність у держав-членів власних універсальних цінностей, які Союз у відносинах з рештою світу стверджує і просуває, тут же визнається той факт, що, по-перше, ЄС являє собою союз, об'єднаний у різноманітності, і, по-друге, народи Європи, які гордяться власною національною індивідуальністю та національною історією, ще мають докласти зусиль, аби подолати свої колишні розколи і побудувати свою спільну долю³.

¹ Див.: *Жалинский А., Рёрхт А.* Введение в немецкое право. – С. 46.

² Там само. – С. 45–46. Справедливість цього твердження також підтверджує аналіз позицій правників Естонії, Литви, Польщі, Словаччини, Словенії та Угорщини при формулюванні пропозицій щодо внесення змін до конституцій цих країн у зв'язку з їх вступом до ЄС. Див.: *Шайо А.* Вступление в ЕС и его влияние на конституционный строй новых членов // Конституционное право. Восточноевропейское обозрение. – № 1 (46). – 2004. – С. 2–14.

³ Конституция Европейского Союза: Договор, устанавливающий Конституцию для Европы (с комментарием) / С. Ю. Кашкин (Отв. ред.). – М.: ИНФРА-М, 2005. – С. 93–94, 99. На важливість збереження національної ідентичності для держав-членів вказує, наприклад, позиція Польщі, яка у законі про вступ до ЄС зазначила «Розвиваючи нашу власну ідентичність і зберігаючи суверенітет Польщі, ми прагнемо в ЄС, визнаючи його як організацію, що, як і раніше, поважає багатоманітність». Див.: *Шайо А.* Вступление в ЕС и его влияние на конституционный строй новых членов // Конституционное право. Восточноевропейское обозрение. – № 1 (46). – 2004. – С. 3. З приводу неспівпадіння позицій у питанні визначення цінностей можна навести ще один приклад. На сьогодні Польща погрожує накладати вето на проект Конституції ЄС, якщо в її преамбулі не буде посилення на християнські цінності як спільне надбання європейських народів. Однак її позиція є неприйнятною для більшості держав-членів.

Дослідники європейської інтеграції вказують, що в ЄС немає політично наповненої колективної ідентичності – попри запровадження громадянства ЄС населення Союзу продовжує пов'язувати себе з громадянством відповідної держави-члена і не сприймає себе як громадян ЄС (європейців). Союз не є заснованою на комунікації, досвіді чи пам'яті спільнотою, в якій формується колективна ідентичність і потім зберігається за традицією. Саме тому на відміну від національної ідентичності у рамках ЄС завжди буде певною мірою «штучною». Її не можна запровадити наказом, оскільки вона може скластися виключно шляхом побудови європейських інституцій і «європеїзування свідомості» і при цьому ці процеси будуть розвиватися з несинхронізованими історичними швидкостями¹. На сьогодні більшість європейців не розцінює Європейський Союз як повноважного суб'єкта, що ухвалює зобов'язувальні рішення, а тому нерідко задаються питанням, чому вони мають погоджуватися з рішеннями брюссельських чиновників. Фактично по відношенню до вимог законодавства, прийнятого в Союзі, його громадяни залишаються законослухняними переважно тому, що легітимність ЄС забезпечують його держави-члени.

Формуванню загальноєвропейської ідентичності і відповідно правової культури також перешкоджає процес регіоналізації Європи², який відбувається паралельно з євроінтеграцією. На перший погляд може здатися, що інтеграція, яка сприяє концентрації влади на рівні ЄС, і регіоналізація, яка передбачає її децентралізацію, – це тенденції, що виключають одна одну, оскільки з ідеєю

¹ Див.: *Кільманзегг П. Г.* Інтеграція та демократія // Європейська інтеграція / Уклад.: М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох; Пер. з нім. – К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 38–40.

² Див.: *Бусыгина И.* Настоящее и будущее «Европы регионов» // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – № 9. – С. 78–86; *Иванов И.* Европа регионов // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – № 9. – С. 5–19; *Занова Т. В.* От Европы государств к Европе регионов? // Полис. – 1999. – № 5. – С. 155–164; *Яковлюк І. В.* Європейський регіоналізм у контексті розбудови Європейського Союзу // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Зб. наук. праць. – Х.: Право, 2004. – № 8. – С. 57–68.

євроінтеграції несумісні будь-які спроби економічної або політичної ізоляції. Однак при більш ретельному аналізі проблеми важко не помітити популярність концепцій регіоналізації саме серед прибічників ідеї єдиної Європи. Регіоналізм вони розглядають як одну з ефективних протиположностей процесам надцентралізації влади в ЄС та її надмірної бюрократизації, а також ліквідації форм регіональних адміністративних структур¹, поглиблення поділу регіонів на елітарні і другорядні. Деякі з них навіть вважають, що ідея Європейського Союзу як Європи національних держав і міжурядових угод в якості магістрального напрямку євроінтеграції вичерпала свій потенціал і має поступитися місцем концепції «Європи регіонів».

Як наслідок процес формування загальноєвропейської правової культури характеризується сьогодні двома тенденціями. З одного боку, поступовий і надзвичайно складний та конфліктний процес формування європейської правової культури на основі загальноєвропейської ідентичності з власною системою консенсусних цінностей у сфері права. З іншого боку, дедалі більше простежується регіоналізація суспільної свідомості як реакція на формування наднаціонального за своєю природою Європейського Союзу, так і в результаті загострення старих внутрішньодержавних конфліктів типу «центр – провінція» або «північ – південь». Безумовно, будь-яка національна ідентичність передбачає наявність регіональної складової, хоча не в усіх країнах вона чітко виражена. Проте для більшості європейських країн властивий феномен існування історичних (культурних) провінцій, які формувалися протягом тривалого часу і в результаті набули чітких меж, центрів, символів, традицій і яскраво вираженої самосвідомості населення. Європейська інтеграція замість того, аби призвести до розмивання культурних кордонів, навпаки, призвела до відродження регіональної самосвідомості.

¹ На етапі розробки Договору про Європейський Союз існували реальні побоювання, що перехід від економічної до політичної інтеграції призведе до створення централізованої системи, яка виключала існування європейського регіонального виміру.

Багато хто з політиків і науковців вважає, що транснаціональна регіоналізація може призвести до серйозних конфліктів¹, а тому Європейський Союз, держави-члени і територіальні утворення замість радикального зламу існуючих структур повинні спільно працювати над оновленням системи рівноваги між наднаціональними, державними і місцевими інститутами влади. З метою нейтралізації негативних наслідків європейської регіоналізації ЄС за участю держав-членів почав проводити регіональну політику, яка, однак, не вирішила усіх проблем. Більше того, існуючі соціально-економічні, культурні та політико-правові протиріччя інколи набувають системного характеру. Як наслідок простежуються відмінності не лише в рівні та якості життя, але й у системі цінностей, що проявляється в типах правової та політичної поведінки, а також у результатах голосування на виборах і референдумах. Справедливість цього висновку доводить ситуація, яка склалася в Бельгії. Європейська інтеграція, у витоків якої стояла Бельгія, не змогла перешкодити її перетворенню з унітарної держави на федеративну², як не може загальмувати дезінтеграційні процеси, які нині продовжуються і загрожують призвести до конфедеративного устрою³.

Зміна місця і ролі держави в житті суспільства вимагає поновому підійти до визначення ролі права. Лібералізація правової

¹ Донедавна (в 70–80 роках ХХ ст.) в будь-яких проявах міжнародної активності регіонів (передусім сепаратистських) національні уряди вбачали виключно спроби конкуренції з державою, а отже оцінювали їх негативно і відповідно протидіяли їм. Для такого ставлення національних урядів існували певні підстави. Так, на початку 60-х років ХХ ст. ідея федеративної «Європи народів», що структурувалася за етнокультурним принципом, була підтримана бретонськими націоналістами. У 1988 р. Шотландська націоналістична партія модифікувала свою позицію щодо статусу Шотландії, відмовившись від повної незалежності на користь незалежності в рамках ЄС із статусом малої держави-члена ЄС. Аналогічного статусу домагались також фламандські націоналісти Бельгії та падуанські сепаратисти (Ліга Півночі) в Італії.

² Процес федералізації країни тривав декілька десятиліть, завершальним етапом якого стало прийняття у 1994 р. парламентом нової редакції конституції.

³ Сагайдачний І. Бельгія: новий прем'єр раскальває країну // Зеркало недели. – № 23 (652). – 16 июня 2007.

сфери, зростання національної свідомості та самосвідомості вимагає юридично грамотної поведінки всіх учасників суспільних відносин. Тому головним завданням правової політики як на регіональному та національному, так і на наднаціональному рівні є створення такого правового клімату, який би враховував усю соціально-культурну багатоманітність європейських народів, відмінність підходів у питаннях державно-правового будівництва, а також передбачав створення такого юридичного механізму, який би забезпечував реальну свободу особистості, реалізацію всього комплексу її прав і свобод. У цих умовах особливого значення набуває розвиток і підвищення правової культури як окремої особи, так і суспільства в цілому, оскільки правова культура є важливою ознакою правової держави, відповідає прогресивним досягненням суспільства, яке формує її в результаті цілеспрямованого організованого процесу, що характеризується пошуком компромісу, терпимістю до іншої думки, традицій, цінностей.

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, завідувач сектором НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування

Культура політичного вибору як елемент правосвідомості громадян

Сучасним виборчим (електоральним) технологіям належить особливе місце в структурі демократичних механізмів політики; вони не тільки безпосередньо сприяють відтворенню інститутів політичної системи, а й водночас впливають на культуру політичного вибору електорату, на рівень його політичної та правової свідомості. Філософсько-правовій науці властиво не відділяти правосвідомість від таких феноменів суспільного життя, як політика і право, виходячи з того, зокрема, що останнє слугує однією з важливих форм утілення громадської свідомості. Правосвідомість інколи трактується фахівцями як ціннісний сенс індивідуальної чи громадської психології, а в політичній науці — як сегмент політичної ідеології, що містить оцінне ставлення людей не лише до чинного права, різних правових систем, а й погляди індивідів на політичні процеси, інститути й відносини, сприйняття перспектив політико-правового розвитку суспільства у майбутньому.

Представники юридичних наукових шкіл (наприклад, О. С. Гречін) вважають, що політико-правова культура людини, зокрема фахівця-юриста, є відбиттям як правових, так і політичних прак-